

**Внесок університетських учених
у розвиток української географічної науки та освіти**

В статті проаналізовано розвиток географічної науки як передумови становлення шкільної географічної освіти в Україні. Географія з набору розрізаних відомостей перетворюється на систему наукових знань, що сприяє становленню шкільної географічної освіти в Україні. Розглянуто діяльність Київського, Львівського та Харківського університетів. Представлено внесок у розвиток української географічної науки С.Шараневича (започаткував викладання географічних дисциплін), О.Кольберга (досліджував Покуття та Волинь), В.Шухевича (етнографічні дослідження Гуцульщини), С.Рудницького (проводив дослідження з географії України), І.Леваковського (заснував Харківську школу геоморфологів), А.Краснова (створив природо-географічну школу), П.Броунова (став одним із організаторів метеорологічної сітки у Придністров'ї), К.Феофілактова (сформував геологічну наукову школу), А.Колосовського (заснував мережу метеорологічних пунктів на південному заході Росії та Одеську магнітно-метеорологічну обсерваторію) та ін. Висвітлено роль у розвитку географічної науки наукових товариств таких, як-от: Російське географічне товариство, Польське товариство природників ім. М.Коперника, Кримське товариство, Київське товариство дослідників природи тощо.

Ключові слова: географія, наука, освіта, вклад, наукова школа, наукове товариство.

Постановка проблеми у загальному вигляді... Повернення дослідників до розгляду попереднього розвитку науки є закономірним проявом двох основних тенденцій, що певною мірою можуть бути простежені на кожному етапі її еволюції: це, по-перше, прагнення знайти у минулому витoki провідних ідей сучасності й, по-друге, необхідність перегляду та переоцінки у світлі даних сучасної науки тих концепцій і теорій, що раніше відкидалися як помилкові. Впродовж років географія з набору розрізаних відомостей перетворилася на систему наукових знань. Розвиток географічної науки сприяв становленню шкільної географічної освіти

Аналіз досліджень і публікацій... Вивченню історії географії присвятили свої розвідки автори, які розглядали цей феномен у контексті історико-педагогічної науки (Я.Жупанський, В.Корнєєв, Л.Круглик, Л.Мельниченко, О.Шаблій, Е.Шипович, П.Шищенко та ін.).

Формулювання цілей статті... Мета статті – проаналізувати внесок університетських учених у розвиток української географічної науки та освіти в ХХ столітті.

Виклад основного матеріалу... У розвитку географічних досліджень в Україні важливу роль відіграли університети, що діяли на її території. Викладання географії розпочалося у Київському (1834), Львівському (1882), Харківському (1889) університетах.

Викладання географічних дисциплін у Львівському університеті започаткував ще в 1870-х рр. історик С.Шараневич, котрий займався історичною географією. Систематичні ж географічні дослідження розпочалися пізніше, коли 1882 р. у Львівському університеті відкрили кафедру географії у складі філософського факультету. Її очолив польський ботанік і географ А.Реман – дослідник Карпат і прилеглих до них земель, а з 1908 р. – польський географ, картограф С.Ромер, фахівець у галузі геоморфології, кліматології, палеогеографії, шкільної географії, картографії. С.Ромер працював тут до 1941 р. і разом з учнями провів ряд досліджень на заході України [5, с.274].

Етнографію та географію України вивчав також польський вчений і викладач цього університету О.Кольберг (1814–1890). Результати його досліджень подані в книзі «Народ, його звичаї та спосіб життя» (1857–1890), в чотиритомнику про Покуття (1882–1889) та в нарисі про Волинь (1907). Фундаментальну етногеографічну роботу в 5-ти томах «Гуцульщина» (1899–1908) видав В.Шухевич (1849–1915). Вона має наукову цінність і в наш час, оскільки містить цікавий матеріал про життя, звичаї населення цього регіону. З 1908 р. у Львівському університеті читав лекції з курсу загальної географії, а з 1913 р. – з географії України, проводив наукову роботу відомий український географ С.Рудницький [7, с.358].

17 січня 1805 р. було відкрито університет у Харкові, де функціонували 4 факультети. В 1811 р. зі складу університету виділився педагогічний інститут, що став базою з підготовки кадрів викладачів для самого університету, а згодом – учительських кадрів для шкіл російської частини українських земель. Університет було засновано завдяки організаційній діяльності В.Каразіна, який доклав чимало зусиль до вивчення клімату України. В університеті працювали такі відомі

вчені в галузі географічних і споріднених наук, як етнографи А.Метлинський і М.Сумцов, економіст В.Левитський, статистик О.Рославський-Петровський, ботаніки В.Арнольд, В.Палладін, А.Краснов, геологи Н.Борисяк та І.Леваківський. Цей університет закінчив відомий статистик і географ П.Кешпен [4, с.1–90].

Основоположником геологічної та географічної наукової школи в Харківському університеті був професор геології І.Леваковський (1828–1883), котрий вивчав питання геології і геоморфології, зокрема утворення річкових долин півдня Росії, асиметричну будову Кримських гір. Він також започаткував геоморфологічне вивчення України і заснував Харківську школу геоморфологів, до якої входили М.Дмитрієв, Я.Едельштейн, А.Рейнгард та ін. Досліджуючи гідрологію України, геоморфологію і тектоніку Правобережжя Дніпра, І.Леваковський видав «Атлас Дніпра» і «Матеріали до вивчення чорнозему» (1871) [4, с.80].

Організатором географічної освіти в Харківському університеті став доктор географічних наук А.Краснов (1862–1914). Випускник Петербурзького університету, друг і однокласник В.Вернадського, А.Краснов більше 20 років (1889–1911) завідував в університеті кафедрою географії. Працюючи на межі наук географії та біології, досліджував трав'янисті степи північної півкулі, дав визначення географічній науці і був автором одного з перших підручників землезнавства. А.Краснов створив велику природо-географічну школу, звідки вийшли В.Талієв, Є.Лавренко та ін. На основі вивчення і порівняння трав'янистих степів північної півкулі він розвинув геоморфологічну гіпотезу безлісся степів. У 1894 р. вперше в Росії публічно захистив дисертацію на ступінь доктора географії, працював в Україні. Залишивши Харків за станом здоров'я (1912), став засновником і директором Батумського ботанічного саду (1912–1914) [1, с.200].

Як відомо, Київський університет створений зусиллями вчених Росії та України, в тому числі першого ректора М.Максимовича. У 1855 р. тут почала діяти перша в Україні метеорологічна обсерваторія (1855), дослідження якої сприяли розвитку географічної науки. В кінці XIX – на початку XX ст. в обсерваторії працювали відомі вчені – М.Авенаріус, К.Жук, П.Броунов, І.Косоногов. Випускник Петербурзького університету М.Авенаріус (1835–1895) завідував кафедрою фізики і одночасно очолював обсерваторію, займався вивченням річного і добового ходу основних елементів клімату Києва (температури повітря та ґрунту, атмосферних опадів тощо). Як фізик, він був засновником спеціальних метеорологічних досліджень в Україні (актинометричні дослідження, атмосферна електрика).

П.Броунов (1853–1927) – перший завідувач кафедри географії Київського університету (1890) – закінчив Петербурзький університет, де отримав ступінь доктора метеорології та фізичної географії і став одним з організаторів метеорологічної сітки у Придністров'ї та кліматологічних і агрометеорологічних досліджень у Росії та Україні. Зусиллями М.Авенаріуса і П.Броунова в Києві створена школа метеорології, агрокліматології та кліматології (М.Авенаріус, П.Броунов, К.Жук, І.Половко, Є.Корнієнко), яка мала значний вплив на розвиток метеорологічних досліджень і прогнозування погоди [3, с.200].

Географо-геоморфологічний напрям у Київському університеті бере початок від геологічної наукової школи, представники якої зробили вагомий внесок у розвиток української геології та геоморфології. У другій половині XIX ст. сформувалася геологічна наукова школа на чолі з К.Феофілактовим (1818–1901). Він уклав геологічну карту Київської губернії та геологічну карту Києва, одним з перших почав проводити інженерно-геологічні дослідження окремих районів Києва, з'ясував причини зсувів на правому березі Дніпра. Займаючись проблемами тектоніки, стратиграфії та гідрології, звернув увагу на четвертинні відкладення та їх значення у географічному середовищі.

Першим професором геології (1837–1842) Київського університету був Е.Гофман (1801–1871) – один з піонерів геологічного і геоморфологічного вивчення Київської, Подільської, Херсонської і Таврійської губерній. Згодом він перевівся на роботу в Санкт-Петербург. У 1849 р. за дослідження Полярного Уралу в Росії удостоєний Костянтинівської Золотої медалі Російського географічного товариства [3].

У 1850–1880 рр. у Київському університеті працював Н.Бунге (1803–1895). Професор кафедри політекономії та статистики і поліцейського права тричі обирався ректором університету. Автор книг та підручників з економічних досліджень Н.Бунге з 1863 р. призначений викладачем фінансів і економіки майбутнього царя, спадкоємного принца Миколи Олександровича. В 1881–1887 рр. очолював Міністерство фінансів, а в 1887–1895 рр. – уряд Росії. За участь у роботі Російського географічного товариства 1885 р. обраний його почесним членом. У 1890 р. удостоєний звання академіка.

У 1865 р. за ініціативи М.Пирогова на базі колишнього Ришельєвського ліцею було створено Новоросійський університет. Становлення в ньому географічного факультету пов'язано з іменами А. Колосовського і Г. Танфільєва.

А.Колосовський (1848–1917) – вихованець Київського університету – отримав звання доктора фізичної географії у 1884 р. Він написав ґрунтовні праці з кліматології Росії та України, проаналізував режим погоди, а також температуру і солоність Чорного моря. Працюючи у Новоросійському університеті (1880–1907), заснував мережу метеорологічних пунктів на південному заході Росії (з 1886), Одеську магнітно-метеорологічну обсерваторію (1892), підготував групу вчених (М.Аганін, А.Ігнат'єв, В.Оболенський, П.Пасальський, С.Попруженко, І.Точидловський), котрі згодом стали професорами Новоросійського та інших університетів країни.

У 1865 р. відкрито університет в Одесі. З початку його існування географічні проблеми досліджували та викладали професори кафедри фізики В.Лапшин, Ф.Шведов, О.Клосовський. В.Лапшин займався питаннями математичної географії і сейсмології, уклав підручник з космографії, організував кабінет фізичної географії й метеостанцію. Ю.Шведов ввів у науку методи дендрокліматології і дендрохронології. Метеорологічний напрям тривалий час тут очолював О.Клосовський, який заснував магнітно-метеорологічну обсерваторію, організував метеорологічну мережу південного заходу Росії. Йому належать праці «Грози в Росії» і «Метеорологія» (1908) [6, с.150].

Вчені Одеського університету багато уваги приділяли вивченню Чорного моря (донних відкладів – В.Лапшин; температурного режиму, щільності води і коливання рівнів моря – О.Клосовський; зараженості шарів сірководнем – С.Попруженко). Під керівництвом професора О.Набоких велося дослідження ґрунтів Причорномор'я, Харківщини, Поділля. Тут працював професор Г.Танфільєв – автор чотири томної «Географії Росії, України...» (1914), що розробив одну з перших схем фізико-географічного районування українських земель.

У другій половині XIX ст. позитивний вплив на розвиток географічної науки мали спеціальні наукові експедиції, які комплексно вивчали водні та суходутні об'єкти природи. Так, у 1874–1879 рр. І.Жилинський очолював експедицію, яка вивчала питання осушення поліських боліт. Результат цієї експедиції – численні праці з проблем меліорації. Гідролог В.Лохтін був начальником Дніпровської пошукової експедиції (1882–1892), що вивчала гідрологічні та водогосподарчі проблеми. У цей період виходить його монографія «Сучасні питання щодо методів покращення рік» (1886), праця «Річка Дніпро» (1886). Цікавою була робота гідролога і гідротехніка Н.Максимовича «Дніпро та його басейн» (1901), написана на основі даних відповідної експедиції, де подано детальну характеристику річкового басейну. Дослідження цих вчених сприяли розвитку гідрології [3, с.150].

Доцент Київського політехнічного інституту Е.Опшюков у 1894–1898 рр. працював у складі експедиції з вивчення Полісся під керівництвом І.Жилинського, в 1905–1913 рр. вивчав гідрологічний режим рік басейну Дніпра, а в 1913 – болота Полісся. За гідрологічні дослідження Е.Опшюков першим з українських учених у 1916 р. нагороджений Російським географічним товариством Великою Золотою медаллю імені Ф.Літке, пізніше керував кафедрою гідрології Київського університету.

Важливу роль у розвитку географічної науки в Україні відіграло Російське географічне товариство, засноване 1845 р. Одним з його фундаторів був випускник Харківського університету П.Кешпен (1793–1864). У 1853 р. за створення етнографічної карти Росії він отримав Костянтинівську Золоту медаль. Російське географічне товариство проводило дослідження в галузі етнографії і статистики (економічної географії) Європейської Росії, зокрема України [2, с.146]. У 1869 р. Товариство організувало свою першу експедицію в Україні. Під керівництвом П.Чубинського учасники експедиції виконали етнографо-статистичні дослідження ряду районів України. У 1849–1873 рр. дослідники, географи з України одержали 15 нагород [2, с.102].

Друга половина XIX ст. характеризується збільшенням природничих досліджень і розвитком природничих наук. Цей процес супроводжувався, з одного боку, створенням наукових товариств, з іншого, – виникненням науково-дослідних інститутів, лабораторій, дослідних станцій тощо. Низка товариств дослідників природи виникає при університетах (Київському – 1869 р., Харківському – 1869 р.). Були засновані Польське товариство природників ім.М.Коперника у Львові (1886) та Кримське товариство (1910). Члени цих товариств – переважно професори університетів – видали низку праць регіонального географічного змісту.

Ініціаторами заснування Київського товариства дослідників природи стали К.Кеслер і О.Ковалевський. Тут працювали зоологи, ботаніки, палеонтологи, хіміки (від 22 до 184 осіб). Товариство організовувало дослідження природних багатств України, флори і фауни Чорного та Азовського морів, далекі експедиції. Видавалися наукові записки, де висвітлювалися результати географічних досліджень [5, с.100].

Харківське товариство дослідників природи, засноване 1869 р. при Харківському університеті, в різні роки об'єднувало від кількох десятків до понад 200 чоловік (зоологи, ботаніки, фізіологи, геологи), котрі вивчали флору і фауну Харківщини й сусідніх територій, досліджували геологічну

будову України, зокрема Донецького краю. В 1914 р. при Товаристві створена Донецька гідробіологічна станція. Видавалися «Праці Товариства дослідників природи при Харківському університеті», в яких повідомлялося про останні наукові дослідження.

Створення Одеського (Новоросійського) товариства природознавців ініціював Л.Ценковський. В його роботі брали участь зоологи, ботаніки, фізіологи, геологи, які вивчали фауну і флору, гідрологію Чорного моря, корисні копалини, геологічну будову Півдня України. Було відкрито першу в Росії Севастопольську біологічну станцію (1871–1872), організовано перші Чорноморські експедиції (1890, 1891), публікувалися наукові записки [5, с.105].

Краєзнавчий характер роботи мало Товариство дослідників Волині, члени якого вивчали природу краю і популяризували природничі знання.

1873–1876 рр. у Києві працював Південно-Західний відділ Російського географічного товариства на чолі з Т.Галаганом (1818–1888), котрий вивчав етнографію та статистику, досліджував природні умови України, геологічну будову, рельєф (К.Феофілактів), клімат (А.Клосовський), географію населення та етнографію українських земель (П.Чубинський).

У роботі відділу брали участь такі відомі вчені й діячі культури, як М.Зібер, М.Лисенко, П.Мирний, М.Старицький, Ю.Федькович, Ф.Вовк, М.Драгоманов, О.Русов, В.Антонович, П.Житецький, О.Локачевський, К.Михальчук, О.Кістяківський, І.Руденко та ін. Відділ видав два томи «Записок» (1874, 1875), в яких опублікував матеріали з народної творчості, сільського господарства, промисловості, природи України. Детально було описано населення Києва (перепис 1874 р.), стан хлібної торгівлі на Правобережжі (М.Яснопольський), кліматичні особливості Києва (О.Колосовський), опубліковано бібліографічний покажчик праць про природу. У 1876 р. відділ ліквідували, а заступника голови П. Чубинського вислали з Києва.

Слід зазначити, що географічні дослідження середини ХІХ ст. виконувалися переважно фахівцями споріднених наук. Так, статистик П. Кеппен досліджував фізико-географічні особливості Півдня України, склав етнографічну карту Європейської Росії; німецький географ Й.Коль – географічний опис України «Подорож до південної Росії» (1841). Рельєф вивчали геологи М.Борисяк, О.Гуров, В.Ласкар'юв, І.Леваківський, І.Сінцов, М.Соколов, Г.Танфільєв, П.Тутковський, К.Феофілактів, гідролог М.Максимович. Відомі дослідження науковців В.Докучаєва і Ю.Висоцького, біогеографів А.Краснова, Й.Пачоського, Г.Танфільєва та ін. В Галичині географічні дослідження проводили німецькі і польські дослідники (А.Реман, Є.Ромер та ін.).

Чимало українських вчених отримали нагороди (В.Завойко, П.Чубинський, А.Руссов). П.Чубинський, один із засновників географічного товариства в Україні, брав участь у етнографічно-статистичних експедиціях по Україні, Білорусі, Бессарабії, результати яких опубліковані в 7 томах. В.Антонович створив велику наукову школу археології, історії з елементами історичної географії України, надбання якої використовують і сучасні дослідники [8].

У 1878–1917 рр. Російським географічним товариством був відзначений 41 український вчений, що свідчило про великий внесок українців у розвиток географії. Серед лауреатів – В.Антонович, А.Краснов, П.Броунов, Л.Лутугин, М.Кудрицький, Р.Савельєв, А.Фомін, Д.Зеленин, В.Резніченко, Ф.Вовк та ін.

У передреволюційний час в українській географічній науці працювали С.Подолінський, Д.Тімірязєв, А.Міклашевський, В.Кошовий, В.Варзар, які досліджували її природу та господарство. С.Подолінський (1850–1891) проаналізував економічні відносини в сільському господарстві («Про хліборобство», 1874) та промисловості («Ремесла та фабрики на Україні», 1880). Д.Тімірязєв вперше показав українські землі в «Статистичному атласі головних галузей фабрично-заводської промисловості Європейської Росії», що було досить важливим у вивченні цих територій. Дослідження розвитку сільського господарства подавалось у праці «Нариси сільського господарства Малої Росії» (1887) А.Міклашевського. Обґрунтування національно-територіальних кордонів України здійснив у 1907 р. В.Кошовий.

Становлення української національної географії датується кінцем ХІХ – початком ХХ ст. і пов'язано з діяльністю Наукового товариства ім.Шевченка, а також із творчістю С.Рудницького і П.Тутковського – засновників української національної географічної школи [9]. Товариство ім. Шевченка, створене у Львові 1873 р. спільними зусиллями українців з Наддніпряниці та Галичини під керівництвом О.Кониського, відіграло роль Національної академії наук. У 1893 р. за ініціатииви О.Кониського й В.Антоновича Товариство було трансформоване в Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ) з метою подальшої його реорганізації в Українсько-російську академію наук. Першим головою Товариства обрано О.Барвінського. Велику роль у розгортанні наукової і видавничої діяльності НТШ відіграли друкарня, бібліотека, музеї, книгарня Товариства.

При Товаристві діяло три секції. Географічні дослідження організовувалися математико-природописно-лікарською секцією. Завдяки її зусиллям нового змісту набули дослідження з природничих наук. Праці українських та іноземних членів секції друкувались у наукових збірниках

(з 1897 р.). Про високий рівень наукової діяльності НТШ свідчать понад тисячу томів наукових праць, широкі міжнародні контакти [3, с.105].

За зразком Наукового товариства ім. Шевченка 1907 р. в Києві було засноване Українське наукове товариство, яке опікувалося важливими проблемами української літератури й етнографії.

Висновки та перспективи подальшого розвитку проблеми... Впродовж XIX століття географія з набору розрізнених відомостей щодо окремих країн, їхнього географічного положення та природних умов перетворилася на систему наукових знань про різні аспекти реальності, включаючи елементи біологічні, геологічні, економічні, соціальні, політичні та ін., від якої поступово відокремлювались інші наукові галузі. В Україні склалися наукові школи і центри географічних знань. Українські вчені зробили значний внесок у розвиток географічної науки всієї імперії. Розвивалась вища географічна освіта, розпочалась підготовка кваліфікованих кадрів, котрі могли викладати географію в школі.

Список використаних джерел і літератури:

1. Багалей Д. И. Очерки истории Харьковского университета / Д. И. Багалей. – Х., 1894. – Т. 1 : 1802–1815. – 204 с.
2. Безобразов В. П. Отчет императорского Руського географического общества за 1863 год / В. П. Безобразов. – С.-Пб., 1864. – 146 с.
3. Берг Л. С. Очерки по истории географических открытий / Л. С. Берг. – М. : изд-во АН СССР, 1946. – 358 с.
4. Дело об открытии Харьковского императорского университета, 1803–1805 гг. // Российский государственный исторический архив. – Ф. 733. – Оп. 95. – Д. 946. – Л. 1–93.
5. Жупанський Я. І. Історія географії в Україні / Я. І. Жупанський. – Львів : Світ, 1997. – 264 с.
6. Жупанський Я. Географія в Україні в нові часи / Я. Жупанський. – Чернівці, 1993. – 163 с.
7. Методика викладання з географії : посіб. для вчит. / за ред. Є. В. Шипович. – К. : Вища школа, 1981. – 192 с.
8. Состав императорского Руського географического общества. – С.-Пб., 1913. – 117 с.
9. Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький / О. І. Шаблій. – Львів-Мюнхен, 1993. – 98 с.

References:

1. Bagalej D. Y. *Ocherki istorii Har'kovskogo universiteta*, X., 1894, Vol. 1 : 1802–1815, 204 p.
2. Bezobrazov V. P. *Otchet imperatorskogo Rus'kogo geograficheskogo obshhestva za 1863 hod*, S.-Pb., 1864, 146 p.
3. Berh L. S. *Ocherky po istoriy geograficheskix otkry'tij*, Moscow, yzd-vo AN SSSR, 1946, 358 p.
4. *Delo ob otkry'tii Har'kovskogo imperatorskogo universiteta, 1803–1805 hh.*, Rossijskij gosudarstvenny'j istorycheskij arxiv, F. 733., Op. 95., D. 946., L. 1–93.
5. Zhupanskui Ya. I. *Istoriia heohrafii v Ukraini*, Lviv, Svit, 1997, 264 p.
6. Zhupanskui Ya. *Heohrafia v Ukraini v novi chasy*, Chernivtsi, 1993, 163 p.
7. *Metodyka vykladannia z heohrafii : posib. dlya vchyt.*, Kyiv, Vyshcha shkola, 1981, 192 p.
8. *Sostav imperatorskogo Rus'kogo geograficheskogo obshhestva*, S.-Pb., 1913, 117 p.
9. Shablui O. I. *Akademik Stepan Rudnytskyi*, Lviv-Myunkhen, 1993, 98 p.

Summary

Inna Shorobura

Contribution of University Scientists into the Development of Ukrainian Geographic Science and Education

Development of geographic science as a precondition of forming school geographic education in Ukraine has been analyzed in the article. Geography from the set of separated data turns into the system of scientific knowledge, which favours forming school geographic education in Ukraine. Activity of Kyiv, Lviv, and Kharkiv Universities has been studied. Contribution into the development of Ukrainian geographic science of S.Sharanevych (initiated teaching geographic disciplines), O.Kolberh (studied Pokuttia and Volyn), V.Shukhevych (ethnographic studies of Hutsulshchyna), S.Rudnytskyi (conducted researches on geography of Ukraine), I.Levakovskyi (initiated Kharkiv school of geomorphologists), A.Krasnov (founded natural-geographic school), P.Brounov (became one of the organizers of meteorological network in Prydnistrovya), K.Feofilaktov (formed geologic scientific school), A.Kolosovskyi (founded network of meteorological points in the South-West of Russia and Odesa magnate- meteorological observatory) and others has been offered. The role in the development of geographic science of such scientific societies as: Russian geographic society, Polish society of naturalists named after M.Kopernik, Crimean society, Kyiv society of researchers of nature etc. has been cleared out.

Key words: *geography, science, education, contribution, scientific school, scientific society.*

Дата надходження статті: «22» січня 2015 р.

Стаття прийнята до друку: «12» лютого 2015 р.